

ԿՈՐԻՒՆԻ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՁԵՌԱԳՐԻ ՄԻ ԹՂԹԻ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի վարքի մեզ յայտնի հնադրոյն բնադիրը Տօնական ժողովածուի համար համառօտուած տարբերակն է, որ պահպանուել է Երեւանի Մատենադարանի Երկու ձեռագրերում: Առաջինը թիւ 3797 Տօնականն է, դրուած Նաստեր զրչի ձեռքով, Ղրիմի Սուրդաթ քաղաքում, չուրջ 1347 թուականին¹, երկրորդը՝ թիւ 3787 Տօնականը, դրուած Սոթիենէս եւ Վարդան դրիչների ձեռքով նոյն վայրում եւ ժամանակում²:

Կորիւնի երկի ամբողջական բնադրի ամենահին օրինակը Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 2639 պատմաագրքերի ժողովածուի մէջ է, ընդօրինակուած 1672 թուականին Բաղէշի Ամրդուրու վանքում, Վարդան Բարամասպետի յանձնարարութեամբ, Պօղոս եւ Դրիգոր դրիչների ձեռքով³:

Կորիւնի Վարք Մաշտոցի Երկի առաջմ յայտնի բոլոր օրինակները ծագել են այս ընդօրինակութեան նախադադարից, որ բանասիրութեան մէջ կոչուած է «Ընդարձակ Կորիւն»: Կայ նաեւ Մեսրոպ Մաշտոցի մասին մի այլ երկ, որ կոչուած է «Համառօտ կամ Փոքր Կորիւն», եւ ստեղծուած է յետագայում, Կորիւնի, Մովսէս Որբնայցու Երկերի հիման վրայ, ա՛յլ արքիւրներից աւ կազմողի դատողութիւններից⁴:

1. ԽԱՋԻԿԵԱՆ Լ., ԺԻ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակաբաններ, Երեւան, 1950, էջ 359, ծթ. 1:
2. Նոյն տեղում, էջ 249 եւ Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբանց, Հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1966, էջ 114-115:
3. Ժողովածուն պարունակում է Ագաթանգեղոս, Թուղթ դաշնաց, Վարք Ս. Ներսէս Պարթեւի, Մովսէս Որբնայցի, Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի, Սեբէոս, Կորիւն:
4. Հնագոյն օրինակը պահպանուել է ԺԱ դարի մի Տօնականի մէջ (Փարիզ, Ազգային դրագարան, Հայերէն ձեռագրեր թիւ 178, էջ 367ա-472ա), այսպիսի վերնագրով. «Գի յիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյ սուրբ վարդապետի Մեսրոպայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան»: Սկսում է

եւ աղբյուրիկ տղամարդ, որ մտածում եւ հոգում է ամբողջ հայու-
թեանը, այլ եւ հարեւան ժողովուրդների համար...»⁷: Անդրադառ-
նալով Կորիւնի աշխատութեան ձեռագրին, նա նկատում է, որ այն
«ընդհանրապէս, մանաւանդ վերջին մասում, շատ աղճատուած է
աւրտադրողների ձեռով...», որոնց «համար մի դժուարութեան հան-
դամանք էլ եղել է նաեւ Կորիւնի գրութեան ոճը: Նա յօրինում է
շատ ճոռում, աւելորդ դարձեցրով եւ վրկնութիւններով... յաճախ
մոլթն է նաեւ անկանոն ընդունի պատճառով, պակասում են անհրա-
ժեշտ բառեր... Դժուար մատչելի է եղել այդ գրութեանը նաեւ միջին
դարերում»⁸:

Այս հանգամանքը տարբեր վարժիւրների տեղիւր է տուել Կորիւնի
երկի նկատմամբ. օրինակ, Յ. Մանանդեան յետեւելով Ն. Մատի եւ
Մ. Տէր Մովսիսեանի դատողութիւններին վրայ, գրում է. «Այս հնա-
դոյն աղբիւրի մէջ շատ յաճախ հանդիպում են թերասութիւններ,
անտրոշութիւններ եւ անգամ ամբողջ հակասութիւններ»⁹: Ն. Ա-
ղբեցը Կորիւնի բնագիրը չի համարում նախնական, քանի որ յետա-
գայ դարերում այս աշխատութիւնը ենթարկուել է խմբագրական վե-
րամշակման¹⁰:

1949 թ. Վիկնեսայում, Ն. Ալիկեանն օգտագործելով նախորդ հրա-
տարակութիւնները եւ այլ ձեռագիր ու տարագիր աւելի քան նրկու
տասնեակ աղբիւրներ, կազմում է Կորիւնի «Վարդ Ս. Մաշտոցի» եր-
կի քննական բնագիրը՝ ներածութեամբ ձեռագրական տարւոյթնե-
րուամենցով եւ ծանօթագրութիւններով. «Կորիւն հայ դպրութեան
աչակերտն է եւ առաջինը այդ դպրոցին, որ ձեռնարկած է գրել ինք-
նուրոյն գործ մը, փոքրիկ, բայց հոյակապ իր կառուցուածքին
մէջ»¹¹:

Ն. Ալիկեանին չեն բաւարարում նախորդ հրատարակութիւննե-
րը¹², ուստի աշխատում է վերականգնել Կորիւնի ճշգրիտ բնագիրը:

7. ԿՈՐԻՒՆ, Վարդ Մաշտոցի, աշխորհարար թարգմանութեամբ եւ աշխատասիրու-
թեամբ՝ Մ. Արեղեանի, Երեւան, 1981, Առաջաբան, էջ 64:

8. Նոյն տեղում, էջ 66:

9. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ Յ., Մեսրոպ Մաշտոցը եւ իւր ժողովրդի պայքարը մշակութային
ինքնուրոշութեամբ համար, «Մեսրոպ Մաշտոց», ժողովածու, Երեւան, 1962,
էջ 32:

10. ԱՌՆՆ Ն., Հայաստանը Յուստինիանոսի ժամանակաշրջանում, Երեւան, 1987,
էջ 380, 381:

11. ԿՈՐԻՒՆ, Պատմութիւն վարդ Ս. Մաշտոցի, Բ. Հրատարակութիւն, Հրատա-
րակեց հանդերձ ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններով՝ Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ.
ԱՅԻՆԵԱՆ, Վիեննա, 1952, էջ ԼԶ:

12. Գ. Յնտղեանի մասին գրում է. «Որովհետեւ թերակատար եղած է իր հատու-
թիւնը դասական լեզուի յատկութիւններու, մեծագույն ներդրումութեամբ վե-
րաբերուած է գրչագրական վրիպակներու, անոնց ջատագով իսկ կանգնած է:

իցի բնագլխով յարգարեւութեամբ, բացի ձեռագրերի համեմատութիւնից, անհրաժեշտ վարեւոր է լիովին ուսումնասիրել այն՝ ստէպ ստէպ կարգալով: Պէտք է միտ դնել մատենադրի դարին, որում գրել է, իւր գլխութեամբ աստիճանին, ընդելական դարձուածներին, բառերի կազմութեանը, քերականութեանը: Միտ դնել այն բառերին եւ ասացուածքներին՝ որ գրուած են մերթ այս ինքալ, մերթ այն ինքալ, եւ հենց նոյն մատենագրի օգնութեամբ՝ այստեղ սխալ գրուածը արդարաւոր, այնտեղ ուղիղ գրուածով: Միտ դնել մատենադրի նաեւ ուրիշ երկերին եւ թարգմանութիւններին՝ եթէ ունի, եւ իր ժամանակակից այլ մատենագրութիւններին, որ փոխադարձաբար իր լուսաւորեն, կը պարզեն, կը հաստատեն կամ կ'ուղղեն մէկը մէկին: Նոյնպէս եւ այն յետագայ մատենագրութիւններին, որոնց մէջ նոյն մատենագրի փոխառութիւններ կը գտնուեն:

Սոյն ոճով ուսումնասիրուած եւ յարգարուած բնագրի հրատարակութիւնը կը կոչուի Քննական հրատարակութիւն»¹⁵:

Նորայր Բիւզանդացու աոյն խորհուրդը Ն. Ալիքեան համարում է «Ոսկի կանոն բանասէրներու՝ բնագրական սրբագրութեանց համար»: Այս խորհուրդը այժմ էլ պահպանում է իր ոյժը, պարզապէս այսօր պէտք է հաշուի առնել հնագրագիտութեան եւ ձեռագրագիտութեան ժամանակակից նուաճումներն ու խուտակած փորձը, որոնք միայն կը նպաստեն անկի ճշգրիտ եւ արդիւնաւէտ սրբագրութիւններ վատարելուն՝ «նախնեաց որեւիցէ բնագլխով յարգարեւութեամբ» ժամանակ:

Ա

Կորիւնի ոսկեղնիկ մատենանի մէջ Երկու հատուած կայ, որոնք իրենց տեղեկութեամբ չեն դառնում, ընդ որում, Երկրորդ հատուածը ըզբաղեցնում է այն տեղը որ պատշաճում է առաջինին, իսկ ինքը մի քանի էջով աւելի յետ պէտք է դետեղուի: Այդպէս է եղել Կորիւնի բնագրում: Այդ հատուածի գտնուած տեղի անպատշաճութեան մասին դեռեւս 1935 թ. գրել է Ն. Ալիքեան, պատճառաբանելով որ «նախնաբար չէր կրնար այս հատուածը այժմեան տեղւոյն վերաբերած ըլլալ. տրամաբանօրէն դատելով չունի այն ներքին կապակցութիւն Ա. եւ Գ. հատուածներու հետ»¹⁶:

15. «Յուշարձան» գրական ժողովածու, Վիեննա, 1911, էջ 165:

16. Ահա թէ ինչու.

«Ա. Անհարին է ժամանակագրօրէն, վասն զի դանիէրեան նշանագիրները կը բերուին ի Հայս Վաւաշապէտի Ե (5) տարւոյն, իսկ Մաշտոց ասոնց անբաւարարութիւնը տեսնելով, նոյն թարգմտի Ե (5) տարւոյն կը մեկնի Միջնադար: Ուստի չկայ երկու տարւան փոքի ժամանակ:

Հատուածի տեղադրութեան մասին Ա. Ալիքեանի առաջարկութիւնը եւ պատճառաբանութիւնները ճիշտ են: Ըիշտ է նաեւ հատուածի տեղադրումը, բայց ճիշտ չէ նրա ձևումը Երկրորդ հատուածի մի մասի հետ, որի միւս մասի համար («ճիւղաժաղարժ փողմանս... զեթանի») դրում է «կ'երեւայ թէ այրուած մոլորած ձկած է հոս... յամենայն դէպս իր տեղը չէ այս հատուածը»¹⁷:

Բնագիրը վաղմելիս եւ հրատարակելիս, Ն. Ալիքեան, այնուամենայնիւ, հատուածը ճիշտ է տեղադրում՝ այսպիսի պատճառաբանութեամբ. «Զեռադիւր թղթերու հատեալութեան կամ այլ պատճառով այս տեղ զետեղած է. «Ապա առեալ...», զոր փոխադրեցի թ- 1 (իւր հատուածումների դրումն է - Ա. Մ.)»¹⁸. Իսկ տեղադրումը այսպէս է պատճառաբանում. «Այս հատուածը («Ապա առեալ» - Ա. Մ.) կը փոխադրեմ այստեղ, ինչպէս վը պահանջէ կարգը»¹⁹:

Մինք եւս ոչ միայն նկատեցինք նշուած հատուածների իրենց հեղինակային տեղերում չըստուգելու անպատեհութիւնները, այլեւս բացառայտեցինք անպատեհութեան բուն պատճառը, նորանց խախտման ժամանակը, տեղադրեցինք իրենց տեղում, որով վերջնականա-

բ. Կ'ըսուի թէ առաջի բերան արդէն կ'իմացուի թէ ճշն բառական նշանադիրքն ողջ ածել զսիդրայոյ, եւ սակարն կը հասարակին մատաղ մանկունք եւ ասոնցմէ ճշգրտւեց վը տեղեկանանք, այն է՝ կը սորվին այդ նշանադիրքը:

գ. Անպէս որ հրաման կու տայ Թաղարուր ճամնայն ուրեք նոյն կ'ըթելը այս անբառական նշանադիրքով:

դ. Մ'աշտոց ճամն երկուս կ'ուսուցանէ այս նշանադիրքը, և ապա կ'ըմբռնէ, թէ անոնք ճշգրտական չենք, այսքան երկուս տարիներ շարքան ճշատտիբարկը ուսուցիչը իւր մատաղ սաներու տեղը: Միծաղելի պիտի ըլլար նոյնպէս, եթէ այս անպէտ դերը սորվեցնելով ճշատտիան վարդապետութեան զեղեցիկ հասնէր Մ'աշտոցը:

Այս անպատեհութիւնը պիտի չբուժուէր եթէ ճամն երկուս (նորոնացի՝ ճամն սակաւ) ուղէինք կարգալ ճամնս երկու նոյն կ'ըթէին մանկունք:

Այս պատեհութիւնը ինքն իրեն պիտի բարձուէր հրապարակէն, եթէ հատուածը դրուէր Կորինի դրումածքի մէջ իւր պատշաճ տեղը, այն է էջ 21, տող ուսած դրուէր Կորինի դրումածքի վարքութեանս, որ Թեոփիլաստայ է արդէն. 24, իրեն շարունակութիւն պարբերութեանս, որ Թեոփիլաստայ է արդէն. 24, իրեն շարունակութիւն պարբերութեան հարեւն լեզուի (էջ 17, տ. 19-26): Ապա առեալ կ'ըթէն առնելոյ դպրութեան հարեւն լեզուի (էջ 17, տ. 19-26): Ապա առեալ կ'ըթէն իր ճշգրտութեանս... նոյն նշանադրով տանէր (էջ 456-457):

Ե. ԱԿԻՆԵԱՆ, Պատմական աղբիւրները 380-450 շրջանի համար (ճշմարէտ է Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, 1935, էջ 456-457):

17. ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., Նոյն տեղում:
18. ԿՈՐԻՆԻՆ, Պատմութիւն վարդուց Մ. Մ'աշտոցի, Հրատարակեց Հանրաժողով ներքին, 1952, էջ 18, ծ. 19:
19. Նոյն տեղում, էջ 24 ծ. 11: Ն. Ալիքեանի վերը նշուած հատուածների տեղադրութիւնը չի ընդունում Ե. Աղանանը (առանց հեղինակի անունը տալու): ՏՄՍ ԱՂԱՆԱՆ Ե., Մեքսիկա Մ'աշտոց, Երեւան, 1986, էջ 29-33:

պէս լուծուեց Դանիէլեան դրեորի առեղծուածը, նրա կեղծ դօրութիւնը, որ աշխպէս սրբադործւում էր միջնադարեան Հայ մատենագրութեան մէջ եւ լուսապսակւում նոր ժամանակներում՝ բանասիրութեան որոշ շրջաններում: Ազատագրւում է Մեարոպ Մաշտոցը՝ իր փառքը յանդիմանի կիսողից եւ դատնում իր դիւտի միանձնեայ տէրը, լուծւում է Հայոց դրեորի դիւտի հետ կապուած վիճաբանուող հարցերի մի շարան եւ վերակառուցւում Կորիւնի Մատենան հեղինակային օրինակը:

Ուստի սկսեմք սկզբից, եւ հետաքրքրող հատուածները բերենք իրենցից առաջ եւ յետոյ ընկած պարբերութիւնների հետ, մեր աւելիքը աւելի առարկայական դարձնելու համար, մանաւանդ որ այս անմեղ թիւրիմացութեան մեր օրերում յարատեւին ու հիմնաւորելը կապւում է նրանց մէջ կատարուած որոշ ոչ ճիշտ սրբադորութիւնների հետ:

«Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն անն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի աղնուականի՝ Դանիէլ անուն Վոջեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն դտեալ նշանագիրս աղիւսեցնուաց հայերէն լեզուի: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարձայն վասն դտելոյն ի Դանիէլէն, յօժարեցին զարքայ՝ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն ախոցիկ: Եւ նա առաքէր զտմն Վահրէմ անուն հրովարտաւօք առ այր մի երէց, որոյ անունն Հարէլ վոջէին, որ էր մեղմաւոր Դանիէլի ասորւոյ եպիսկոպոսի:

Իսկ Հարէլին զայն լուեալ, փութաձակի հասանէր առ Դանիէլն, եւ նայ ինքն տեղեկամայր ի Դանիէլէն նշանագրացն, եւ ապա ատեալ ի նմանէ, առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց: Ի հիւրերորդի ամի թաղաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ եւ Մաշթոցիւ՝ լեկաբեալ զնշանագիրսն ի Հարէլէն, ուրախ լինէին:

Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն գյանկարծագիւտ խընդրելին, հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով գնշանագիրսն արծարծել մարքասցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկամային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել, որով եւ յաստիման իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, եւ իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, եւ նովին նշանագրովք տանէր:

Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ, լիէ ջին բաւական նշանագիրքն՝ որով ածել զաւուրդայս զվապս հայերէն լեզուոյ, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դարութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ Վրկին անդամ ի նոյն հոգս դատեալին, եւ նմին եւս վնդդէին ժամանակա ինչ:

Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկոց հրամանաւ արքայի եւ միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, եւ հրաժա-

լեւալը ի միմեանց համբուրիւ սրբութեանն՝ խաղայր զնայր ի հինգերորդ ամի Վրամշապհոյ արքային Հայոց, եւ երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի»²⁰ :

Իր տոնդրով չէ ընդգծուած հատուածը, որն այսուհետեւ կ'անուանենք առաջին՝ «Ապա առեալ» բառերով: Այս հատուածի տեղի անսպասուելիութեանը չկասկածելու առաջին եւ հիմնական նախապայմանը նրա եւ նախորդ պարբերութեան տրամաբանական եւ ժամանակադրական շարունակութիւն թուալն է, մանաւանդ իրար կից նախադասութիւններէ, որոնք միմեանց սրբող տիկիք ու շարունակութիւն ան երեւում. այսպէս. «Իսկ արքայն հանդերձ միաբան սրբողքն Սահակաւ եւ Մաշթոցիւ՝ փնկալեալ զնշանադիրան ի Հարեմէն, ուրախ լինէին: Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծազիւտ խնդրելին, հայցելին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարքացն»:

Բայց բաւական է ընթերցել յաջորդ պարբերութիւնը, եւ ամէն ինչ շուտ է դարձաւ, բացւում է անսպասուելիւնը. «Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանադիրքն՝ ողջ ածել զսիրտբայս զկարգս հայերէն լեզուոյ, մանաւանդ զի եւ նշանադիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարդարութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, եւ նմին իւր խնդրէին ժամանակս ինչ»:

Այստեղ հերքում է նախորդ՝ «Ապա առեալ» պարբերութիւնը Դանիէլեան դրերին վերաբերուելու հանգամանքը: Պարզում է, որ ա. Դանիէլեան դրերը՝ հայոց լեզուի հնչիւնական համակարգի համար ոչ բաւական, ուստի ոչ պիտանի, պահասատու նշանադիրք են.

բ. Պարզում է նաեւ, որ նրանք ուրիշ դպրութիւնից առնուած, լոյս աշխարհ հանուած դրեր են, այսինքն՝ հայերէն նշանադիրք չեն, օտար են եւ հայերէն լեզուին անհամապատասխան.

գ. Այդ պատճառով Վրամշապհոյ թաղաւորը, Սահակ Պարթեւ ժաթոյնիկոսը եւ Մեսրոպ Մաշտոցը կրկին ապրում են նոյն հոգսը, ինչ ունէին Դանիէլեան դրերից առաջ. այդ հայերէն լեզուին համապատասխան նշանադիրք ունենալու հոգան էր, որի համար էլ նրանք պատասխան նշանադիրք ունենալու հոգան էր, որի համար էլ նրանք Դանիէլեան դրերի:

Ելքը գտնուեց. Մեսրոպ Մաշտոցը մի խումբ աշակերտներէ հետ պէտք է իջնի Միջագետք, հայերէն լեզուին համապատասխան նշանադիրք ստեղծելու համար: Եւ ատեղծեց: Ինչպէս Ն. Ալիքեանի պատճառաբանութիւնները, այնպէս էլ սոյն պարզաբանումները ցոյց են տալիս, որ «Ապա առեալ» հատուածը իրենից առաջ գտնուող հատուածի հետ քննարկային, պատմա-ժամանակագրական եւ տրամաբանական կապ չունի, որ այդ կապը երեսութեան է, իսկ իրենից յետ-

տոյ Հատուածի հետ արմատական հակասութեան մէջ է:

Այժմ ամբողջութեամբ մեր տեսակէտը բնագրի ձեռագրական ճշգրտումների միջոցով:

Մ. Աբեղեանը Կորինի երկի համեմատական բնագիրը կադմելիս, օգտագործած բոլոր ձեռագրերի «Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ նշանագիրս հայերէն լեզուի» հատուածում «գրեալ» բառը դարձնում է «գտեալ» եւ տողատարում դրում: «ՃԱ, ՃԲ — ուրեմն գրեալ նշանագիրս արիաբետաց. Շ — լուսանցքում՝ էր գրեալ, միւսներում՝ չէր գրեալ. ուղղում եմ՝ գտեալ»: «Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն ի Դանիէլէ» հատուածում «գրելոյն», ուղղում եմ՝ «գտելոյն»: Երկու դէպքում էլ յղում է 56 ծանօթագրութիւնը:

Ինչպէս տեսնում ենք բոլոր ձեռագրերում, մանաւանդ ՃԱ եւ ՃԲ ճառընտիրներում, որոնք Կորինի երկի հնագոյն, համառօտ նմոշներն են, գրուած ԺԴ. դարի առաջին կէսին, ունեն «գրեալ», «գրելոյն» ձեւերը, որոնք փոխում են «գտեալ» եւ «գտելոյն» ձեւերի, եւ Դանիէլի կողմէից գրած, յարմարեցրած նշանագրերը միանգամից հռչակում՝ գիւտ, «գտած»: Սրանց համապատասխանացնելու համար էլ՝ «յայլոց դպրութեանց քաղեալք»ը, որ ունեն նոյն ճառընտիրները, դարձնում է «Թաղեալք» եւ Դանիէլի գիւտի համար դանձը պատրաստ է, մնում էր հաստատել, որ Դանիէլ գիւտարար է: Եւ հաստատում է:

Ահա թէ ինչպէս է պատճառարարում Մ. Աբեղեանը. «Առաջինի մէջ բայը ձեռագիրների մեծ մասը չունեն: Դա, ըստ իմաստի, պիտի լինի «գտեալ» — գտել է. ՃԱ, ՃԲ ունին «գրեալ»: Երկրորդ նախադասութեան մէջ նոյն դերասյն է, միայն աղճատուած ձեւով, այսինքն «գտելոյն» դարձած է «գրելոյն»: Այս խօսքերն աղճատուած ձեւով նշանակում են Դանիէլը «յանկարծ» (պատահաբար) գրել է նշանագրեր». «Երբ թագաւորից պատմուեց նրանց Դանիէլից գրուածի մասին», սովորական լեզուով՝ «երբ թագաւորը պատմեց նրանց Դանիէլի գրածի մասին»: Բայց անհետեւ թույլիւն է ասել, թէ Դանիէլը յանկարծ (պատահաբար) նշանագրեր է գրել, հնարել. յանկարծ—պատահաբար կարելի է գտնել մի բան, ոչ թէ հնարելու նշանակութեամբ, այլ յայտնաբերելու: Այնուհետեւ գրում է, որ «ԳՏԵ-ԼՈՅՆ», «ԳՐԵԼՈՅՆ» դառնալու համար Տ-ի ստորին իւրրձ մասը ջրնջուել է եւ ստեղծել շփոթը²¹:

Բայց թէ «յանկարծ» բառը պատահաբար—ի փոխարէն գործածենք «Իբր՝ անկարծ, անկարծելի օրինակաւ, իսկոյն, յանախնալաւ պահու,

20. ԿՈՐԻՆ, վարք Մաշտոցի, էջ 90-94:

21. Նոյն տեղում, էջ 308-309:

«խնդրելի» որոշեալը չի վերաբերում Դանիէլեան գրեթէ, նրան չի վերաբերում նաեւ «դանկարծադիւտ» որոշիչը:

Դանիէլեան գրեթէ պատահական դառնում կամ յանկարծադիւտ չէին, այլ ուրիշ դպրութիւններից քաղուած եւ յարմարեցուած, այսինքն յայտնի էին, յարմարեցուած յատուկ նպատակով, որպէսզի ասորիների ձեռնադրութեամբ հարեւր դիր տնեան, որ նրանց աղդեցութիւնը ոչ միայն ուժեղացուէր, այլեւ տեւական լինէր: Բայց Դանիէլին անծանօթ էր հայոց լեզուի հնչիւնական հարստութիւնը, եւ, բնականաբար, նրա սարքած ալիաբետը չէր բաւարարի հայոց լեզուի պահանջները:

«Յանկարծադիւտ»ը Մեսրոպեան գրեթէ նաեւ, որ ոչ ոք չգիտէր, թէ ինչպիսիք են նրանք լինելու, ինչպէս պէտք է ստեղծուեն, եւ յանկարծ, որպէս աստուածային պարզեւ, տրուեց Մեսրոպին. «հայրական չարիւն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»:

Իսկպէս յանկարծադիւտ²³:

Անյարի է նաեւ «Ապա առեալ»ի յաջորդ նախադասութիւնը. «Հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս»: Նշանակում է Սահակը եւ Մեսրոպը Վռամ չապուհ թագաւորից մի անգամ հայցել էին «մանկունս մատաղս», եւ նորից մանուկներ էին խնդրում նշանագրերը փորձելու համար: Ե՞րբ է եղել առաջին խնդրանքը: Մինչեւ այս հատուածի ընթերցումը «Վարքի» մէջ այդպիսի դէպք չի յիշուում, քանի որ այդպիսի բան չի եղել: Բայց ահա, թագաւորից մանուկներ խնդրելու փաստի հանդիպում ենք Դանիէլեան գրեթէ սուտ դուրս դալուց յետոյ, երբ «երանելի Մաշտոցը՝ արքայի հրամանով եւ սուրբ Սահակի համաձայնութեամբ՝ մի խումբ մանուկներ առաւ հետը... եւ զնաց հասաւ Արամի յորմերը»: Ուրեմն առաջին անգամ «ման-

23. «Յանկարծադիւտ» բառը միայն կորիւնի մօտ է հանդիպում: Թամեան ղէպս, հինգերորդ դարում միայն նրա մօտ է դործածուում, այն էլ երեք անգամ, ուրեմն նա է ստեղծել այդ բարդութիւնը: Առաջին դէպքում Արահամի հաւատն է համարում «յանկարծադիւտ» - «(Արահամ) յանկարծադիւտ հաւատովը արդարացեալ, աստուածամեք, աստուածախօս դանաւոր կատարեալ, եւ զաւետիս հանդերձելոց բարեացն ժառանգեալ»:

Երկրորդ դէպքում՝ նշանագրերը «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծադիւտ խնդրելին», եւ վերջապէս Ս. Գրգի առաջին անգամ հանդիպած շտապովի թարգմանութիւնները. «Դարձեալ յետ այնորիկ (երանելուց Սահակայ) ասեալ հանդերձ եղնակաւ դառաւագոյն զյանկարծադիւտ զփութանակի զժարգմանութիւնս հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք»: (Նոր Բառգիրք Հայկադեան լեզուի, հտ. Բ, էջ 326: Հմմտ. Ե. դարի պատմաագրքերի համարարբանները: Վարք Մաշտոցի, էջ 72, 92, 124): Այս երեք կիրառութիւնները, մեր կարծիքով Դանիէլի յարմարացրած կիսաաւսուստ նշանագրերի հետ հասարակեցնելու ոչ մի եզր չունեն:

տից գրել է հայերէն լեզուի արվարձաններ՝ նշանադրեր: Եւ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիէլի գրածի մասին, արքային յօժարացրին, որ հոգ տանի այն պիտոյքի համար: Նա էլ Վահրիմ անունով մէկին հրովարտականքով ուղարկեց Հաթիւ անունով մի երէց մարդու, որ ասորի խալիսկոպոս Դանիէլի մերձաւորն էր:

Իսկ Հարբէն այդ ուր լսեց, շտապով հասաւ Դանիէլի մօտ, եւ նախ ինքը Դանիէլից տեղեկացաւ նշանադրերին եւ յետոյ նրանից առաւ, ուղարկեց արքային Հայոց երկիրը: Նրա թագաւորութեան հինգերորդ տարում հասցրեց նրան: Իսկ արքան՝ սուրբ Սահակի եւ Մաշտոցի հետ միասին՝ նշանադրերն ստանալով Հարբէլից՝ ուրախացան:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանադրերը բաւական ջնն հայերէն լեզուի սիլոբարանքով վարերն ամբողջութեամբ արտայայտելու համար, մանաւանդ որ նշանադրերն էլ իսկապէս ուրիշ դպրութիւններից քաղուած եւ յարութիւն առած հանդիպեցին, — ասպա դարձեալ երկրորդ անգամ նոյն հոգարի մէջ ընկան եւ մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան:

Դրա համար երանելի Մաշտոցը՝ արքայի հրամանով, Սուրբ Սահակի համաձայնութեամբ՝ մի խումբ մանուկներ առաւ հետը, եւ սուրբ համբոյրով միմեանց հրաժեշտ տալուց յետոյ, ճանապարհ ընկաւ, գնաց Հայոց արքայ Վառձապուհի հինգերորդ տարում, եւ գնաց, հասաւ Արամի փողմերը:

Ինչպէս տեսնում ենք, Դանիէլեան գրերը բերելը, փորձելը, մերժելը եւ Միջագետք գնալու որոշում հանելն ու գնալը՝ արւում է Հայոց Վառձապուհ թագաւորի հինգերորդ տարում: Այսպիսով այստեղից դուրս է՝ դալիս «ամս երկու» առեղծուածային ժամանակը, որի շուրջ աջնքան ենթադրութիւններ են յօրինուել եւ հարցը մնացել է անլուծելի եւ չփոթեցնող:

* * *

Իսկ այժմ տնաւորենք «Ապա առեալ» հատուածը իր հեղինակային տեղում: Այդ անելու համար նախ հարկաւոր է նրա պատշաճ տեղն ազատել այն հատուածից, որ Ալիմնեանի կարծիքով, «այլուստ մոլորած եկած է հոս»: Ներկայացնենք ընտելութեան այն միջավայրը, ուր պէտք է տեղադրուի «Ապա առեալ» հատուածը:

«Եւ արդ եկեալ յիշխին մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազդ լինէր թագաւորին եւ սրբոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ դամեմայն նախարարադուռդ աւագանւոյն ամբոխ, ի քաղաքէն ելեալ՝ պատահէին եկանելոյն զափամբ Ռահ գետոյն: Եւ զցանկալի ողջոյնն մի-

նախարարադուռնդ աւազանու բոլոր բազմութեան ներկայութեամբ, մեծ հանդիսաւորութեամբ Ռահ գետի ափին դիմաւորում են Մեա-
րոպին, ստանում նրանից իրենց «խնդրելին»՝ հայերէն լեզուի նշա-
նադրերը, նրանցով կազմուած աղբուրները և հայերէն գրութեա-
ռաջին մատենան՝ ցնծութեամբ վերադառնում են Վաղարշապատ քա-
ղաք, օրերով սոնական ուրախութիւններ էին վատարում եւ շուտով,
անմիջապէս թաղաւորը հրամայում է Մեսրոպ Մաշտոցին «սկսելու
(սովորեցնել) Մարաց խոստադուստ կողմերը»: Այսինքն, ո՛չ թէ Վա-
ղարշապատում, թաղաւորի ու վաթոռդիկոսի ներկայութեամբ ու օ-
ժանդակութեամբ, այլ Մարաց խոստադուստ կողմերում, Մեսրոպ
միայնակ ձեռն է դարկում հայ դրի ու գլորութեան տիրանաւորմանը,
որից յետոյ շարունակում է բնադիրը «աստուածային գործի մշա-
կութիւնն անելով՝ սկսեցին ասնաորանական արուեստը-թարգմանել,
գրել և սովորեցնել»: Բայց յօրտեղ, Մարաց աշխարհում, նրանց
«խնդրեկապոյն եւ փոշտ ու կոպիտ» լեզուով, Մաշտոցի ձեռքով, թէ
Վաղարշապատում, առանց Մեսրոպ Մաշտոցի, առանց դպրոցի, ա-
շակերտների գրաճանաչութեան, չէ որ նոյնիսկ Սահակ Պարթեւ հա-
յերէն գրերին, գրչութեան արուեստին ծանօթ չէր:

Այս անյարիրութեան ու թիւրիմացութեան պատճառը յիշեալ
հատուածն է, որ անկախ խրեն կամքից, յայտնուել է այստեղ:

Մեսրոպ Մաշտոցը ի հարկէ վերադառնում է մայրաքաղաք եւ
մի քանի տարի դուրս չի դալիս անտեղից: Մանաւանդ որ որդակի
վկայութիւն ունենը Մաշտոցի Վաղարշապատից դուրս գալու, Վաղար-
շապուհ թաղաւորից եւ Սահակ Պարթեւից բաժանուելու, եւ բաժան-
ուելու նպատակի մասին, որ տեղի է ունեցել դրերի դիւտից տարի-
ներ անց: Բանն այն է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը նախ պէտք է թաղա-
ւորին, վաթոռդիկոսին ցոյց տար իր գործի արդիւնքը, նրանց ապա-
ցուցէր, որ ինքը գտել է հայոց լեզուի սիղոբաները եւ կապերը լրիւ
արտայայտող նշանադրեր: Նրանց համոզելու համար պէտք է փոր-
ձով ցոյց տար, գործի դէմքը իր դիւտը: Ուստի, «ապա առեալ երա-
նելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիրտ խնդրելին, հայցէին եւս յա-
րքայէ մանկուես մատաղս, որով զնշանադրիսն արծարծել մարմաս-
ցեն...» եւ այլն:

Աւելի լաւ է տեղադրենք հատուածն իր տեղում եւ ընթերցենք
(աշխարհաբար):

«Եւ արդ, երբ յիշելին եկաւ, մօտեցաւ թաղաւորական քաղա-
քին, իմաց տուեցին թաղաւորին եւ սուրբ կալսկոպոսին: Նրանք նա-
խարարադուռնդ աւազանու բոլոր բազմութիւնն առնելով՝ քաղաքից
դուրս եկան, Ռահ գետի ափին դիմաւորեցին երանելիին: Եւ ցան-
կալի ողջոյնը միմեանց տալուց յետոյ՝ անտեղից ցնծութեան ձայ-
ներով եւ հոգեւոր երգերով ու բարձրաձայն օրհնութիւններով ետ

դարձան լադաքը, եւ տօնական ուրախութեամբ անցկացրին օրերը:

Ապա երանելի հոգաբարձուներն (իրենց) յանկարծագիւտ ուզածն առնելով՝ էլի խնդրեցին արհայից մատաղահաս մանուկներ, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը գործադրել: Եւ երբ նրանցից շատերը սովորեցին, ապա (քազաւորը) հրամայեց ամէն տեղ նոյն (նշանագրելով) կրթել. որով եւ երանելին հասաւ նոյնիսկ վարդապետական գեղեցիկ աստիճանին, եւ մօտ երկու տարի իր ուսուցչութիւնն արեց ու նոյն նշանագրելով տարաւ»:

Ինչպէս եւ արտը էր սպասել, Մովսէս խորենացին այս իրադարձութիւններէ նոյն յաջորդականութիւնն է պահպանում, որը, Կորիւնից դուրս, անհրաժեշտի ապացոյց է այլ աղբիւրի նշուած թղթի խախտման եւ ճշգրիտ տեղադրման վերաբերեալ: Ահա պատմաճօր վկայութիւնը. «Վայսնանեալ Արկադեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան թէոդոս Փոքր, եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս եւ ընդ արքային մերում Վռամշապհոյ... Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, եւ բերեալ գնշանագիր մերայ լեզուիս: Եւ հրամանաւ Վռամշապհայ եւ Մեծին Սահակայ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուչեղս եւ քաջասունս, փափկածայնս եւ երկաքոզիս, եւ դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս, եւ ուսոյց զբնաւ կողմանս քաժնոյն Պարսից...»²⁶:

Կորիւնը շարունակում է. «Եւ այնպէս հանգամանօրէն խորամուկս եղան նրանք օրէնքներէ ու պատգամներէ մէջ, որ մինչեւ անգամ բոլորովին դուրս եկան իրենց ազգակցութիւնից: Եւ այնուհետեւ աստուածային դործի մշակութիւնն անելով, սկսեցին աւետարանական արուեստը-թարգմանել, գրել եւ սովորեցնել, մանաւանդ որ աչքի առաջ ունէին Տիրոջ տուած բարձր պատգամները, որ տրուել էին եւրանելի Մովսէսին բոլոր եղած բաների մասին...»²⁷:

Այժմ մտածենք «Յայնժամ վարդապետի» տեղահանութեամբ հաստատուած տեղադրելու մասին: Այն, բնականաբար դրոշմում է սոյն հաստատուից բաւական հեռու եւ ժամանակով, եւ, բնականաբար, բնագոյնով: Ուստի շարունակենք բնագիւրը եւ հետեւենք Մեսրոպ Մաշտոցի յետագայ գործունէութեանը: Սրանից յետոյ Վաղարշապատում «եբբէ իրերի հաստատութիւնը փորձեցին, ապա աւելի համարձակ եւ աւելի շատ էին ժողովում նորագիւտ ուսման համար աշակերտներ՝ սովորեցնելու, կրթելու եւ անգէտ մարդկանց քարոզելու համար պատրաստելու: Նրանք իրենք էլ հենց Հայաստան աշխարհի զանազան կողմերից ու գաւառներից բազմութեամբ վեր կենում գալիս հասնում էին աստուածային գիտութեան բացուած աղբիւրը: Ու-

26. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ, Պատմութիւն, էջ 406:

27. ԿՈՐԻՒՆ, Վարդ Մաշտոցի, էջ 102:

բովհեմեա Այրարատեան գաւառում, Թաղարտերի մեւ քահանայապետների նստավայրում (Վաղարշապատում — Ա. Ս.) բխեց հայերի համար Աստուծո պատուիրանների շնորհքը...

Եւ իսկապէս՝ եկեղեցու փւնիքն (Սահակը եւ Մեսրոպը) սկսեցին... Հայաստան աղբի դանդաղան կողմերը, դաւառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկել ճշարտութեան աշակերտներին, դիտութեան մէջ կատարելութեան հասցուածներին՝ կարող համարելով ուրիշներին էլ սովորեցնելու... Եւ իրենք աստուածային իմաստութեամբ կրթեցին հենց այնտեղ իրենց մօտ եղած արքունիքը բոլոր ազատագուց բանակի հետ...»²⁸:

Ինչպէս տեսնում ենք, Վաղարշապատ վերադառնալով երանելի հոգաբարձունքը դերը փորձելուց յետոյ դպրոց են բացում Վաղարշապատում, որտեղ ներքու տարի Մաշտոց ուսուցչութիւն է աւելում, սկսում են նաեւ Թարգմանութիւններ կատարել: Ուսուցչինքն են պատրաստում երկրի տարբեր դաւառներում ուսուցանելու, իրենք էլ դպրոցի եւ Թարգմանութիւնների հետ միաժամանակ արքունիքն ու ազատանիներին են սովորեցնում: Այստեղ կրկին խօսքը տանք Կորինթիւն. «Գրանից յետոյ, երանելի Մաշտոցը համաձայնութիւն ստացաւ, որ Տէր Եպիսկոպոսը՝ կայեմականների մէջ, իսկ իմքը՝ հեթանոսների սփիւռում սերմանել կեանքի խօսքը: Եւ բաժանուց նրանից իր օգնականների հետ...»: Ահա թէ երբ է Մաշտոցը Թողնում մայրաքաղաքը՝ Երկար ժամանակով: Եւ առաջին անգամ «... գնաց իջաւ Գողթնի Ոստատարը, իր առաջուայ դաստակերտը... եւ դաւառի բոլոր դիւղերում կարգեց սուրբ վանականների դասերը»²⁹:

Մաշտոց մի տեսակ ուխտագնացութիւն է վատարում այն տեղին, որտեղ յղացել է հայերէն դրեր ունենալու գաղափարը եւ մայրաքաղաքից յետոյ, ինքն առաջին անգամ աղբիւն է ուսուցանում իր դերով: Եւ միայն այդտեղ,

«Այն ժամանակ քագաւորից շուտով հրաման ստացաւ՝ սկսելու (սովորեցնել) Մարաց խուժադուժ կողմերը, որոնք դժուար մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիւական, սատանայակիր, միադակամ բարբի, այլ եւ խեցեկագոյն եւ կոշտ ու կոպիտ լեզուի պատճառով: Ձեռք գտնելով եւ նրանց շատ տարիների ծնունդներին կոչելով՝ դարձրին (նրանց) պարգախօս, հոխորաբան, կրթութեւ, աստուածատուր իմաստութեանը ծանօթ:

Ապա դրանից յետոյ նշաւ տահմանակից Սիւնական աշխարհը: Այնտեղ էլ աստուածատէր հնազանդութեամբ ընդունեց նրան Սիւնիքի իշխանը, որի անունը Վարդիման էր» եւ այլն:

28. Նոյն տեղում, էջ 107:

29. Նոյն տեղում, էջ 109:

Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով Մարաց վոդմերը սովորեցնելու է գնում Գողթան գաւառից յետոյ: Մարաց վոդմերը դժուար մատչելի էին ոչ միայն իրենց ղեկավարն սատառնալիկը, ճիւղական բարձր, այլեւ խեցքեկադոյն եւ կոշտուկապիտ լեզուի պատճառով: Եւ ահա Մաշտոցը իր «սուրբ եւ աչքաբաց» Տիրայր Ործենացու, Մուշէ Տարօնացու եւ աւետարանի սպասաւոր միւս աշակերտներէ հետ նրանց դարձնում են «պարզասոս, հոնտորարան, կըրթուած, աստուածաստուր իմաստութեանը ծանօթ»: Այսքան:

* * *

Այժմ այդ հերկու հատուածների տեղերը փնտռենք հնադրագիտութեան ու ձեռագիրագիտութեան օժանդակութեամբ: Դրա համար անհրաժեշտ է փերատեղծել ձեռագրի հեղինակային օրինակ, այն Մատեանի նմանակը (մակետ), որտեղ առին հատուածները դառնուել անիրենց հեղինակագիր տեղում: Ուստի, նախ խախտուած օրինակից կը դնանք նրա նախագաղափար օրինակը, այդ օրինակի վրայ ցոյց կը տանք խախտումը, որից վատարուել ան մեզ յայտնի եւ անյայտ բոլոր խախտուած ընդօրինակութիւնները, որոնցից մեզ հասած ամենահինը 1672 թուականի արտագրութիւնն է: Որքանուած օրինակից են համառօտուած նաեւ Տօնականների բանաքաղային տարբերակները:

Հեղինակային օրինակի մակետը վերատեղծելու համար անհրաժեշտ են հնագրական եւ ձեռագրական որոշակի հիմքեր: Այդպիսի հիմքեր կան:

Ձեռագիրը պատմամշակութային յուշարձան է. ունի իր դրացման օրէնքներն ու օրինաչափութիւնները: Այն ոչ միայն այս կամ այն դիրն ու բնագիրը պարունակող մատեան է, այլ ինքը, որպէս պատմա-հասարակական, մշտութեամբային երեւոյթ, տւնի իր ստեղծման, կառուցման առանձնաշատութիւններն ու օրինաչափութիւնները, որոշակի բաղադրիչներն ու միաւորները, որոնց ներդաշնակ համագործակեամբ ստեղծւում է ինքը ձեռագիրը՝ «ամէն մի մշակոյթի ամենաթանկագին յուշարձանը»:

Հաստատուն է ձեռագրում տողաքանակը: Ամէն մի ձեռագրի բոլոր էջերը պէտք է նոյն տողաքանակն ունենան: Նոյն մեծութիւնը պէտք է ունենայ դրադաշտը՝ լինի միասին թէ երկուսն: Սիւնակներն իրենց հորթին նոյն մեծութիւնը պէտք է ունենան՝ հաւասար միջնալուսանցքով եւ եզրային լուսանցքներով: Վերջապէս հաւասար քանակի թերթեր պէտք է ունենայ ձեռագրի ամէն մի պրակ: Ձեռագիրը պէտք է գրուի նոյն չափի գրով, նոյն դրատեսակով: Ի հարկէ մաս-

նաեւ խախտումներ լինում են, Վարդապետ զանազան՝ ներքին եւ արտաքին հանգամանքներին հետ, որոնց մասին գրիչները, երբեմն պատճառաբանում կամ բացատրութիւններ են տալիս յիշատակաբաններում կամ յիշատակագրութիւններում :

Ձեռագիրը կարճուած է թերթերից : Ամէն մի թերթ տւնի երկու էջ :

Երկու իրար կից թերթերը վտչում են թուղթ : Այս թղթերը իրար վրայ դասաւորուանելով եւ ապա՝ ծաւելով ստացւում է պրակ կամ տետրակ : Պրակը վարդ է վազմուեւ 8, 10, 12, 14, 16 եւ այլն թերթերից, իսկ՝ 4, 5, 6, 7, 8 թղթերից :

Էջերն ունեն գրուող (գրադար) եւ չգրուող (լուսանցքներ) մասեր : Եթէ գրութեան երկու սիւնակ ունի՝ չէ, երբեք է՝ երկուսն, իսկ եթէ մէկ՝ միասին :

Այս բոլորը վաշումն միաւորներն են :

Եթէ վաշումն է ամէն մի ձեռագրի տողաքանակը, ապա նոյնը չի կարելի ասել տողերի մէջ տառաքանակի մասին, քանի որ տառեր կան, որոնք աւելի լայն տեղ են գրաւում, եւ այդպիսի տառերի յաճախակի գործածութիւնը մի տողում՝ նուազեցնում է տառաքանակը տողի մէջ : Բացի դրանից գրչի ձեռքի յղանածութիւնը երբեմն խախտում է տառերի միաշարիւթիւնը :

Տառաքանակը վախուած է նաեւ բառանջատմից, կէտագրութիւնից, տողադարձից (երբ աւելացւում է ը ձայնաւորը) եւ այլ հանգամանքներից : Իսկ երբ համառոտագրութիւն է կիրառում գրիչը՝ գաղափար օրինակին հակառակ, կամ ընդհակառակը, եւ կամ երբ փոխում է գրատեսակը, խախտումը արդէն շատանում է³⁰ :

Ձեռագրի ստեղծմանը ամէն մի մասնակից (գրիչը, սրբագրիչը, ծաղկողը, վազմողը եւ այլք) աշխատում է սրբութեամբ պահպանել զրչութեան կանոնները : Աւարտուած ձեռագիրն անցնում է դարերի միջով. անթափւում է բնական եւ անբնական արհաւիրքների. արտադրւում, վազմւում է տարբեր մակարդակի մարդկանց ձեռքով եւ այդպէս հասնում մեզ : Ուտղի ձեռագրի հետ պէտք է վարուել այնպէս, ինչպէս հնագէտը՝ հնաւայրի, որովհետեւ եթէ դարերն են անցնում հնաւայրի վրայով, ապա ձեռագիրը ինքն է՝ անցնում դարերի միջով, ինքն է՝ չարժուում եւ մաշւում :

30. Վաղ ըրջանի ձեռագրերում պահպանւում էր ընդօրինակութեան օրինակելի ձեւ, այսինքն ընդօրինակւում էր տողը-տողի էջը-էջի, թերթ-թերթի պատճենատրամբ, մեծ մասամբ նաեւ՝ նոյն գրատեսակով : Այս դրութիւնը թիւրիմացութիւններից զերծ մնալու, ձեռագիրը միաժամանակ տարբեր գրիչների ընդօրինակել տալու հնարաւորութիւններ էր տալիս, որով եւ կարճացնում էր ձեռագրի գրութեան ժամկէտը : Մեզ հասած հնագոյն ձեռագրերի մեծ մասը երկու գրչի գործ է :

Կորիւնի ձեռագիրը շատ չի ընդօրինակուել. առաջին պատճառն այն է, որ երկը ունեցել է Տօնականային տարբերակ, առաջինը խորենացու հետ միասին՝ իրագրուել է ութերորդ դարում (որ մեզ է հասել ՁԱ. դարի ձեռագրում) և երկրորդ, միայն Կորիւնից բանաքաղուած տարբերակը՝ ԺԳ. դարից (Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 3787 և 3797 ձեռագրերում)։ Սրանցից զատ վրայ նաև Յայմաւաւրքային տարբերակ, միայն խորենացու հիման վրայ վաղմուած (ԺԳ. դարից), որ միշտ ընթերցւում էր անկեղծեցիկներում՝ իրեն յատկացուած օրը և սովորում էին լուսուանալայրերում։ Երկրորդ պատճառն էլ այն է, որ Մեսրոպ Մաշտոցի և հայոց գրերի գիւտի մասին իրարում էին Մովսէս խորենացու, Ղազար Փարպեցու Պատմութիւններում, ինչպէս նաև՝ մասնակիօրէն միւս մատենագիրներին մօտ։

Կորիւնի երկը մեզ է հասել «Պատմագիրք» իրոյնու ժողովածուներում, որոնց մէջ պատմիչներին երկերն են։ Բոլոր տարբերակներում Կորիւնի բնագրի սոյն հատուածները խախտուած են եղել։

Ինչպէս վերը յիշեցինք, Ն. Ալիւնեան Կորիւնի մօտ խախտուածները դիտում է որպէս հետեւանք թղթերի առանձին հատուածների, արտայայտութիւնների ետեւաւղումներն³¹։ «Ապա առեալ»՝ ճիշտ է տեղադրում. «նախկին տեղը չի պատշաճեցր...»³²։ «Յայնժամ վաղվադակի» հատուածը իր շարունակութեան հետ դիտում է որպէս մի աւերորթութիւն (մոռանալով որ թիւ առաջ ամիւ էր, — այլուստ մորթած եկած է հոտ) և տեղադրում Արուսեայի աշխարհ դնալուց յետոյ³³, պատճառաբանելով թէ «Անծանօթ ձեռք մը կ'երեւայ թէ հատուածն հոս դնուեղած է, ցոյց տալու համար թէ Մաշտոցը գրի գիւտէն ետքը առաջին գործն ըրաւ այս «Մարաց կողմերը» լուսաւորել³⁴։

Ալիւնեանի վարժիւքով, այս հատուածները հիմնականում եղել են մի թերթի վրայ գրուած բնագիր։

Մենք գտնում ենք, որ «Ապա առեալ» և «Յայնժամ վաղվադակի» հատուածներից փրաքանչիւրը մի առանձին թերթ է եղել Կորիւնի Մատենում նախ քան նրանց խախտուելը, այդպէս էլ (այսինքն, որպէս միջկական թերթ) մնացել են խախտումից յետոյ։ Այս հատուածները տպագրում ունեն հաւասարաչափ բնագիր, տողերի, տառերի հաւասար քանակով։ Սոյն բնագրերը ձեռագրում գրուած են եղել մի-մի թերթի երկու էջերում, հաւասար տողաքանակով։ Այս

31. ԿՈՐԻՆ, վաղք Մ. Մաշտոցի, 1957, ԽԳ-ԽԶ։

32. Նոյն տեղում։

33. Նոյն տեղում, էջ 33։

34. Նոյն տեղում, էջ ԽԴ-ԽԵ։

առաջին հաստատումն հիմքն է. երկու կայուն թերթ՝ իրենց պարունակով թեմամբ:

Երկրորդ հիմքն այն է, որ այս թերթերը տեղի են իրար կից թերթեր, ասել է պրակի մի թուղթ՝ Երկու թերթով: Եւ ահա թէ ինչու: Ամէն մի պրակ ունի առաջին թուղթ, որ դուռով է բոլորից առաջ կամ բոլորից ներքեւ, եւ նրա վրայ դուռով են յաջորդ թերթը՝ 2, 3, 4, եւ այլն, եւ մի անգամ ծալուելով՝ ստեղծում պրակ: Պրակի առաջին կամ ամենատակի թղթի առաջին թերթը դառնում է տուեալ պրակին առաջին թերթը, իսկ երկրորդը՝ վերջին: Իրար վրայ դարստուած թղթերից վերջինը՝ պրակի մէջտեղն է: Այս մէջտեղի թղթի երկու թերթերի վրայ դրուած բնագրերը միայն շարունակութիւնն է կազմում, այսինքն մէջտեղի թղթի չորս էջերի վրայ դրուած բնագրերը յաջորդաբար իրար շարունակութիւնն է: Միւս թղթերինը այդպէս չեն. ինչքան մէջտեղից դնում էք դէպի առաջին թուղթը, այնքան թղթերի երկու թերթերի վրայ դրուած բնագրերի յաջորդական կապուածութիւնը իրարից հեռանում է, այսինքն առաջին թերթի դէպքերի անմիջական շարունակութիւնը ընկնում է ոչ թէ իրեն կից Երկրորդ թերթում այլ նրանց միջեւ տեղաւորուած թերթերում:

Քննութեան առարկայ թղթի զոյգ թերթերի բնագրերը իրար անմիջական շարունակութիւն չեն կազմում, չունեն դէպքերի պատմութեան տրամաբանական կապ: Ուստի այն պրակի մէջտեղի (կամ վերջին) թուղթը չէ, ընդհակառակն, նրանց բնագրերը իրարից շատ հեռու են ընկած, եւ ամենայն հաւանականութեամբ այլ պրակի առաջին թուղթը պէտք է լինի, ինչպէս երեւում է նրանց միջեւ տեղաւորուած բնագրից, որ կարող է զբաղեցնել մի քանի թուղթ: Սուրբաբար պրակի թղթերից շփոթուելու, խախտուելու, կորչելու ասելի շատ հակառակութիւն ունեն առաջին եւ վերջին, այսինքն երկու ծայրերի թղթերը: Եւ քանի որ յիշեալ թուղթը մէջտեղինը չէ, մնում է հաստատել որ այն պրակի առաջին թուղթն է: Եթէ մեր այս ենթադրութիւնը յաջողութիւն թերի, մը նշանակի ճիշտ է մեր ենթադրութեամբ որդեգրած քննութեան եղանակը:

Մենք, արդէն բնագրի քննութեամբ տեսնեք, որ այս թուղթը իր տեղում չէ, նշանակում է այն իր հարեան՝ նախորդ կամ յաջորդ պրակի առաջին թուղթն է, որ թիւրիմացաբար, կազմելու ժամանակ դրուել է կարուել է այս պրակի հետ, որի մասն է կազմել ու ընդօրինակուել յետագայում, օրինակաւորութիւնով թիւրիմացութիւնը:

Ամէն դէպքում մենք ունենք մի պրակի առաջին թուղթը, որ միաժամանակ պրակի առաջին եւ վերջին թերթերն են: Այս էլ Երկրորդ հիմքն է. «այսինքն» «Ապա առեալ» պրակի առաջին թերթն է. «Յայտնում վաղվադարկի» վերջին թերթը:

Այս երկու թերթերի տողերի ու տառերի քանակը իմանալով, մեզ յայտնի կը դառնայ ձեռագրի իւրաքանչիւր թղթի տողերի ու տառերի քանակը: Այս չորրորդ հիմքն է: Այս իմանալուց յետոյ, կը հաշուենք երկու թերթերի (հատուածների) եւ նրանց միջեւ տեղաւորուած բնագրի տողերի ու տառերի քանակը, կը բաժանենք առաջին թղթի տողերի ու տառերի վրայ եւ կը ստանանք թղթերի ու թերթերի այն քանակը, որից կազմուած է սոյն պրակը: Այդպէս կը վարուենք նաեւ նրանից առաջ եւ նրանից յետոյ ընկած պրակների հետ: Այս բոլորի արդիւնքը կը լինի այն, որ մենք կ'ունենանք առաջին խախտուած ձեռագրի նմանակը, որից յետոյ՝ հեղինակային բնագրին համեմտման մի քայլ է մնում: Բանն այն է, որ պրակները կարգաւորելուց յետոյ ակնյայտ կը դառնան խախտուած պրակները, եւ նրանց կարգաւորութիւնն արդէն տեխնիկայի դործ է, չիտթուած թուղթը կը տեղադրուի իր տոհմիկ տեղը եւ մենք կ'ունենանք Կոթիւնի Վարք Մաշտոցի երկի հեղինակային օրինակի առաջին ընդօրինակութեան մանրակերտը:

Մեր աշխատանքի համար հիմք ենք ընդունում Կոթիւնի Վարք Մաշտոցի երկու հրատարակութիւն: Առաջինը Գ. Ֆետգլեանի 1930 թ. Երուսաղէմում կատարած հրատարակութիւնն է: Այն նպատակաւորմար է նրանով, որ հրատարակուած է միահար շարահարութեամբ, առանց հատուածումների: Այստեղ տողահամարների հերթականութիւնը նշուած է 5-ով անող թուարկումով՝ 5, 10, 15, 20 եւ այլն: Հրատարակութիւնն ունի 1-953 տող: Երկրորդը՝ Մ. Աբեղ-եանի 1941 թ. Երուսաղէմ հրատարակած «Վարք Մաշտոցի» բնագիրն է, որն ունի Ա-ԻԹ հատուածումները, եւ ամէն մի էջ իր տողահամարը, դարձեալ 5-ով անող թուարկումով:

Երուսաղէմի հրատարակութեան մէջ խնդրոյ առարկայ թղթի առաջին թերթի վրայ գրուած «Ապա առեալ» հատուածը զբաղեցնում է հերթական 270-276 տողերը. ընդամենը 7 տող (287 տառ), երկրորդ թերթի վրայ գրուած «Յայնժամ վաղվադակի» հատուածը՝ 258-275 տողերը, ընդամենը 7 տող (290 տառ):

Ուրեմն այդ թղթի պարունակած բնագիրը տպագրում ամփոփում է 14 տողում, ուրեմն թուղթն ունի 14 տող:

Այս ցոյց է տալիս, որ Կոթիւնի Մատենան նախադադաւարը եղել է մօտաւորապէս 14-15 տառանոց 10ական տող պարունակող միասին զբաղաւորով ձեռագիր, որի մեծութիւնն արդէն կախուած է գրերի, միջտողային հնաւորութեան եւ լուսանցքների չափսերից:

270-րդ տողից մինչեւ 367 տողը, այսինքն «Ապա առեալ»-ից մինչեւ «Յայնժամ վաղվադակի» հատուածի վերջը 98 տող է: Սրանից հանում ենք տպագրի կիսատ տողերի անդրել մասը՝ 2 տողի չափով,

մեռած է 96 տող, բաժանում ևնք 7ի (իւրաքանչիւր թերթի տողաքանակի) վրայ, ստանում 14 թերթ վրայ 7 թուղթ:

Ուրեմն 270-367 տողերը տեղաւորուած են 14 թերթանոց կամ 7 թղթանոց ձեռագրական պրակի մէջ: Այսպիսով մեզ հետաքրքրող թղթի սոյն պրակն ունի 14 թերթ, որի առաջին եւ վերջին թերթերը «Ապա առեալ» եւ «Յայնժամ վաղվաղակի» հատուածներն են պարունակում:

367 տողով վերջացող պրակից յետոյ յաջորդ պրակն սկսւում է 368 տողով եւ աւարտւում 453 տողով: Այստեղ վերջանում է այն հատուածը, որից յետոյ պատշաճում է «Յայնժամ վաղվաղակի»։ Այն պարունակում է 76 տող, հանած կիսատ տողերի 3 տողաչափ անգրէլ մասը՝ կ'ունենանք 73 տող: $73 : 7 = 10, 3$ եւ 3 տող: Ուրեմն 14 թերթանոց պրակի յաջորդ պրակը 10 թերթանոց կամ 5 թղթանոց է: Մեր միջին թուաբանականից նախորդ՝ 14 թերթանոց պրակում Կրկու տող պակաս ունեցանք, այստեղ՝ 10 թերթանոցում՝ 3 տող ասելի: Այս թոյլատրելի է, քանի որ անյայտ են դատեսալիը, դուր-թեան ժամանակը, համառօտադրութեան մտկարդակը, չգիտենք նաեւ, թէ ասելի լայն տեղ դրաւող տառերը՝ ինչպէս ա, դ, դ, թ, ի, ղ, մ, ն, պ, ջ, ու, վ, տ, ու, փ մի տողում կամ մի էջում՝ ինչ յաճախականութեամբ են հանդիպել, ինչպիսին է եղել բառանշատման, բացատրերի, քննադրութեան նշաններ նշանակելու կարգը եւ այլն, որոնք անպատճառ տալիս ան մէկից մի քանի տառերի տարբերութիւն՝ տողում, ապա՝ էջում, թղթում, պրակում եւ ստացւում է յարաբերական անկայունութիւն:

Այս երկու պրակների 4 թերթի տարբերութիւնը անթոյլատրելի է: Հնարաւոր ենթադրութիւնը այն է, որ 10 թերթանոցի երկու թերթը թիւրիմացաբար միացուել է նախորդին եւ իւրաքանչիւր պրակ կազմուած է եղել 12 թերթից կամ 6 թղթից: Այդ ենթադրութիւնը իրական հիմք կը դառնայ, եթէ հաստատենք, որ ձեռագրի բոլոր պրակները ունեցել են 12 թերթ կամ 6 թուղթ: Այս կը դառնայ մեր հիմնադրող հիմքը, ուստի նախ հաշուենք բնագրի սկզբից մինչեւ «Ապա առեալ» հատուածի տողաքանակը, որ, ինչպէս տեսանք, Կերթական պրակի տկտք է:

Մաշտոցի վարքի սկզբից մինչեւ նշուած պրակի տկտքը 269 տող է: Հանում ենք տպագրութեան էջերի կիսատ տողերի անգրէլ մասերը, (13 տող), ստանում 256: Բաժանում ենք 7 տողի վրայ՝ 36 թերթ եւ 4 տող, որ 12 թերթանոց երեք պրակ է, կամ 18 թուղթ եւ 4 տող: 18 թուղթը 6 թերթանոց երեք պրակ է: Այսպիսով՝ վարքի սկզբից մինչեւ «Ապա առեալ» հատուածը երեք պրակ է: Համարակալները պրակները:

Ա-12, Բ-12, Գ-12: Յաջորդ պրակները բնականաբար պետք է կրեն Դ եւ Ե նիշերը, որոնց թերթաքանակները տարբեր են՝ Դ-14, Ե-10: Շարահարկներ. Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14, Ե-10:

Ե պրակի վերջից 454 տողից սկսուող բնագիրը մինչեւ զբքի աւարտն ունի $953 - 454 = 500$ տող: Սրանից հանենք կիսատ տողերի չգրած մասը՝ $500 - 18 = 482$, բաժանենք 7 տողի վրայ, կը ստանանք 68,5 թերթ: Սա էլ բաժանենք 12 թերթի վրայ, կը ստանանք 5 պրակ եւ վերջին՝ 8 թերթանոց մի պրակ: Հերթական համարով նշանակենք նախորդ եւ այս հինգ պրակները:

Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14, Ե-10, Զ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8: Վերջին պրակի թերթերի քանակը վախճան է նախորդ ամբողջական պրակներից դուրս մնացած բնագրի ծավալից: Այստեղ 8 թերթում աւարտում է Կորիւնի երկը, ուստի պրակը պետք է լինի 8 թերթանոց կանոնաւոր պրակ: Անկանոնը Դ եւ Ե պրակներն են:

Նոյն հաշուանքները կատարենք Մ. Աբեղեանի պատրաստած բնագրի վրայ: Մեզ հետաքրքրող թերթերն ունեն նախնի տող, այսինքն՝ թուղթն ունի 12 տող, որովհետեւ զբքի տպագրութիւնը մանրատառ (պետիտ) է: Այդ թերթերի մէջ ամփոփուած պրակն ունի 87 տող, որ բաժանենք 6ի վրայ՝ կը ստանանք 14 թերթ (3 տող աւելի): Սոյն պրակից յետոյ սկսուող պրակի պարունակութիւնը, որ հասնում է մինչեւ ԺԳ հատուածի վերջը՝ 62 տող է, որ բաժանենք 6ի, կը ստանանք 10 թերթ (եւ երկու տող):

Բնագիրը սկզբից մինչեւ խախտուած պրակը, այսինքն «Ապա առեար»-ով սկսուող պրակը պարունակում է 212 տող, որ բաժանում ենք 6ի, ստանում ենք մօտ 36 թերթ: Քանի որ դիտենք պրակի թերթի քանակը, 36 թերթը բաժանենք 12ի, կը ստանանք 3 պրակ: Այսպիսով ունենք Ա-12, Բ-12, Գ-12 թերթանոց ւերեք պրակ եւ Դ-14, Ե-10 թերթանոց մէկական պրակ:

Ե-10 թերթանոց պրակից յետոյ բնագրի տողերը մինչեւ վերջ 409 է, բաժանելովն 6ի = 68 թերթ, բաժանած 12 = 5,8 պրակ: Այսինքն Զ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8: Եւ Ֆետիսեանի եւ Աբեղեանի պատրաստած բնագրերում մենք ունենք լիակատար համընկնում: Կորիւնի Վարդ Մաշտոցի պատմութեան նախադադարը 12 թերթից կազմուած տասնմէկ պրականոց ձեռագիր է եղել, որի պրակներից երկուսը խախտուած են: Այսպէս.

Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14, Ե-10, Զ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8:

Վերջին պրակի թերատութիւնը, տրամաբանական է, քանի որ բնագիրը աղետելի վերջացել է: Անտրամաբանական է Դ-14 եւ Ե-10 պրակների անհաւասարակութիւնը: Այստեղի թիւերի անցումը նոյնպէս տրամաբանական է: Պարզապէս Ե-10 պրակի թերթերից մէկը

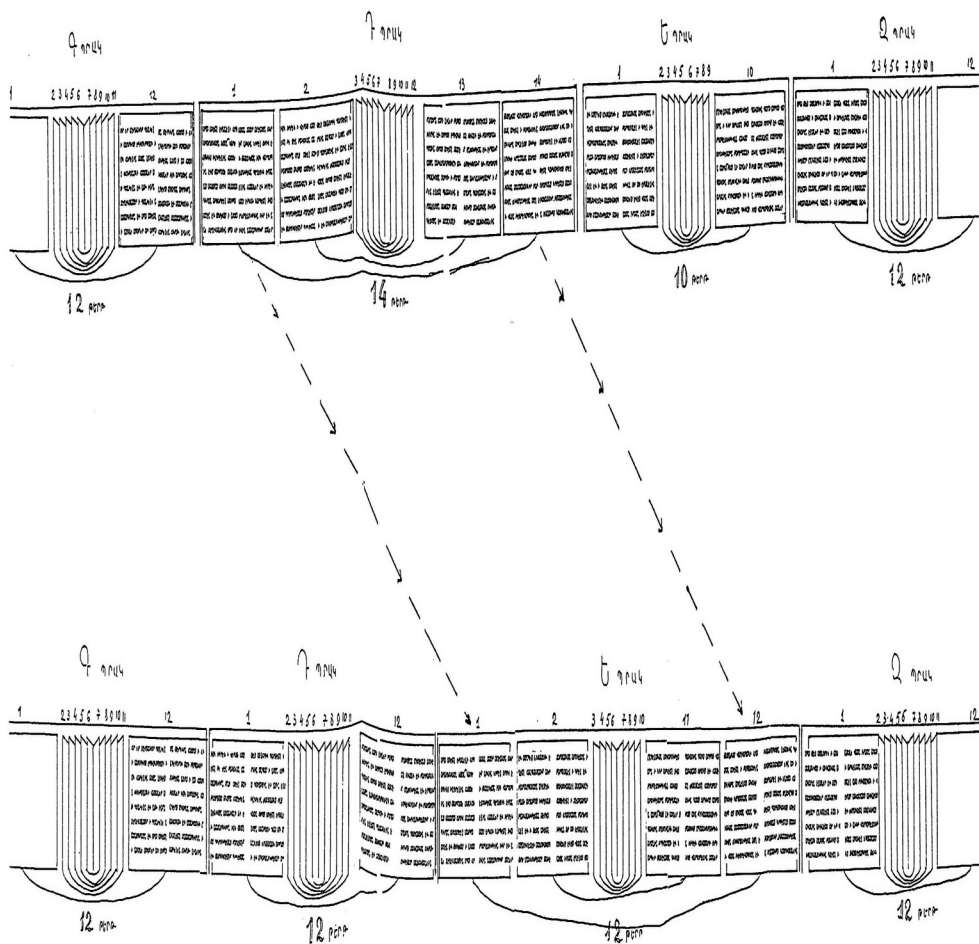
Թիւրիմացաբար միացուել է Դ պրակին: Անջատում ենք այդ թերթը, որ միացել է Դ-ին տեղբից, որովհետեւ, ինչպէս տեսանք այդ թրթի պոյգ թերթերի բնագրերը փրար շարունակութիւն չեն կազմում, այլ միմեանցից բաւական հեռու են (եւ որ շփոթուելու եւ խախտուելու հնարաւորութիւն առաջին եւ վերջին թղթերն ունեն)՝ եւ միացնում ենք Ե պրակին՝ տեղբից, վերը նշուած պատճառաբանութեամբ, եւ Դ ու Ե պրակները նոյնպէս դառնում են 12աւան թերթերով պրակներ:

Զեռագրերում թերթերի կամ թղթերի, նոյնիսկ պրակների շփոթ յաճախ է պատահում, որ մեծաւ մասամբ կապւում է կազմարարութեան հետ: Մատենադարանի թիւ 2679 ձեռագիրը, դրուած 981 թ. յայտնի հնագոյն թղթեայ ձեռագիր ժողովածու է: 1585 թ. Սիմէոն Ապարանցի բարոնապետը քայքայուած ձեռագիրը կարգաւորում է, դասդասում է ըստ պրակների, նշանակում է պրականիչերը եւ յանձնում կազմարարին: Որովհետեւ բոլոր թերթերը ոչ թէ փրար կից, այլ թիկնամասերը քայքայուելու պատճառով առանձին-առանձին էին, կազմարարը նախ ամէն մի պրակ՝ բոլորակարով պէտք է փրար կարէր-միացնէր, ապա՝ պրակները իրար հետ կազմէր: Այդպէս էլ անում եւ վերադարձնում է բարոնապետին:

Կազմարարը ոչ միայն թերթեր, այլ եւ պրակներ էր խառնել: Սիմէոն Ապարանցին սկսում է լուսանցքներում նշել խառնուած տեղերը. «Ո՛վ եղբայր, Ժ թղթով առաջ դնա եւ դտանես» (39բ): «Ո՛վ եղբայր, դարձիր ՂԳ համար» (40ա, նիւթերի համարը նկատի ունի): «Ո՛վ եղբայր, ԻԱ թղթով յետ դարձիր, դտանես» (50բ), «Ո՛վ եղբայր, զտորայ պակասն ձև համարն տես» (61ա) եւ այլն: Զարահատեալ բարոնապետը 273բ էջում յուսադրում է. «Տասը թղթով յառաջ դնա, մինչ որ զգիրքս քակել տամ, որ յիւր շարն ընկնի»³⁵: Այդպէս էլ Ապարանցուն չյաջողուեց ձեռագիրը «յիւր շարն» դնել: Այդ ձեռագիրն ընդօրինակողները արտագրում էին լուսանցքների ցուցումների համապատասխան եւ խուսափում թիւրիմացութիւնից:

Հաղբատի Աւետարանի կազմողը ոչ միայն պրակներից ւերկուսն է փոխառաջ կազմել, այլ եւ յիշատակարանի երկու թղթերը: Գըլ-խաւոր յիշատակարանի կից թերթերի մէջտեղում տեղադրել է յետադայ ստացողի կից թերթերի վրայ գրուած յիշատակարանը եւ կազմել, հաշուի չի առել նոյնիսկ յիշատակարանների դրերի տար-

35. Մատենադարան, ձեռ. թիւ 2679: Զեռագիրը հրատարակւում է լուսատիպ նմանահանութեամբ եւ նմանատպութեամբ, «Մատենա դիտութեան եւ հաստոյ Դաւթի քահանայի» խորագրով: Նմանահանութիւնը կարգաւորուած է ըստ ցուցումների, որից էլ վերականգնուած է նմանատպութիւնը: Կից բերուած է հին եւ նոր թերթախլուամների համեմատական տախտակ:

բերումը ինչը: Այժմ գլխավոր յիշատակարանը տեղադրուած է 357ա-357բ և 360ա-360բ էջերում, իսկ յետագայ ատացողին՝ 358ա-358բ և 359ա-359բ էջերում³⁶:

Սրանք բացատրում են կազմարարի՝ բնագրին անծանօթութեամբ³⁷:

Նոյն վարժիքին ենք նաեւ Կորինեի Մատենանի կազմարարի մատին: Թիւրիմացաբար չփոթուածի վկայութիւն է նաեւ պրակնների հարեւանութիւնը: Կազմողը Ե պրակի առաջին թուղթը Ե-ի փոխարէն Դ-ի վրայ է դրել: Իսկ յետոյ սխալը նկատելու առիթ էի տուել նախորդ թերթի և նախորդ պրակի վերջին թղթի և նոր դրուած թղթի բովանդակութեան թուացող բնականութիւնը, այնպէս որ այդ սխալարարութիւնից յետոյ դարերի ընթացքում մատենան ընթորինակող ոչ մի դրիչ, իսկ մեր ժամանակներում՝ Կորինեով զրադուող ոչ մի բանասէր էի կասկածել, բացառութեամբ Ն. Արինեանի:

36. Մատենադարան, ձեռ. թիւ 6288:

37. Սակայն այդ կարգի դէպքեր միայն կազմարարների մեղքով չեն պատահում: Ահա մի օրինակ. Տասնմէկերորդ դարում արտադրուած Զմմառի թիւ 204 ձեռագրի ժողովածուի սկզբում տեղադրուած Անանիա Շիրակացու Աշխարհադրութեան 16ր էջի 6-9 տողերն ունեն այսպիսի տեքստ.

Եւ Գամ զկողմն հարաւոյ: Եւ Յարեթ զկողմն արեւմտից և զհիւսիսոյ: Յոյով երկիրն ի հիւսիսսին կողմանն ՇԻ Ե երբեակք»: (Օգտագործել անք ջանքոյստէնը):

Բնագրի ընդդէմուած տողերը Անանիա Շիրակացու «Յաղագս աշխարհադրութեանց ստորոջ» երկից են: Այստեղ սկզբից բացակայում է 14 ու կէս տող («Յաղագս աշխարհադրութեանց յատուածային գիրս ոչ ուրեք զտանեմք ոճով ասացեալից մինչեւ «... բայց փոքր արջն դեր ի վերոյ դուրով...» (այստեղ՝ «յուրով...») (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 582, էջ 165ա-183բ: Հմմտ. ԱնՆիկի Շիրակացու, Մատենագրութիւն, 1944 էջ 366-367), իսկ վերեւի չընդդէմուած տողերը Շիրակացու Աշխարհադրութեան սկզբում տեղադրուած և նրա մաս կազմող Հիպոլիտոս Բոսորացու «Մենդոց գրքի» Ազգահամարք երկի որդուցն Նոյի հատուածի վերջն է: (Ա. ՄԱՌԻՆԻՍԵԱՆ, Անանիա Շիրակացու «Աշխարհագրութեան» հետ կապուած մի քանի հարցեր, «Լրարբեր» (հաս. դիտ.), Երևան, 1979, թիւ 9, էջ 78-86):

Զմմառի ձեռագրում պակասում է մէկ թերթ, որ կարող էր պատահել արտագրելիս միանգամից երկու թերթ չուռ տալու կամ մի ամբողջ թերթ ընկած լինելու հետեւանքով, երբ գրիչը էի զգացել բնագրի սրտատուութիւնը: Բանն այն է, որ արտագրուող էջի վերջին բառով աւարտում է և նախագատութիւնը և էջը, իսկ սկսուող էջի առաջին բառերը կասկած չեն յարուցում, թուում են չարեւապիտիւն նախորդ նախագատութեան:

Այսպիսի դէպքեր դրչութեան մէջ լինում են, չնայած գրիչների արտաբնորոշ զուգընթաց և ուղարկութեան, քանի որ նրանք կապուած են մարդու աշխիւ, ձեռքի, մտքի յոգեածութեան, հոգեկան վիճակի, պատահականութիւնների և այլ հանդամանքների հետ: Այս երևույթները, սակայն, դժբախտութիւն են դառնում, երբ տեղի են ունենում հեղինակային միակ օրինակի հետ, ինչպէս կատարուել է Կորինեի ոսկեղենի մատենանի հետ:

Բանն այն է, որ Գ պրակի վերջին թերթին աւարտուում է «Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբույն Սահակաւ եւ Մաշտոցիւ՝ ընկալեալ զնշանադիրսն ի Հարելէն, ուրախ լինէին» նախադասութեամբ: Իսկ չփոթած թուղթն ակաւում է նոյն մարդկանց յիշատակութեամբ. «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն...» նոյն սրբերն են Սահակ եւ Մաշտոց, եւ նշանադրեր...:

Այս հանգամանքը բացառել է ամէն տեսակի վասկած, եւ նրանք յետագայ շարադրանքի վրայ էլ չեն վատկածել եւ աշխատել են պատճառաբանել:

Թղթի վերատեսչադրումը յետոյ կորիւնեան շարադրութիւններն այսպիսի տեսք ունեն (վականդեցիւմ Մ. Աբեղեանի հրատարակութեան էջերն են):

(92) Գ պրակ

(12ա) Որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորոյ կալիսկոսոսի:

Իսկ Հարելին դայն լուեալ, փութանալի հասնէր առ Դանիէլն եւ նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանադրացն, եւ ասպա առեալ ի նմանէ առաջէր առ արքա(12բ)ն յերկիրն Հայոց: Ի հինգերորդի ամի թաղաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբույն Սահակաւ եւ Մաշտոցիւ՝ ընկալեալ զնշանադիրսն ի Հարելէն, ուրախ լինէին:

Դ պրակ

(1ա) Իսկ իրեւել ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանադիրքն՝ ողջ ածել զսիւղորայս զիրապս հայերէն լեզուոյն, մանաւանդ զի եւ նշանադիրքն իսկ յայլոց դարձեալ անգամ ի նոյն հոգս դառնային, եւ նմին ելա խնդրէին ժամանակս լինչ: Վասն որոյ առեալ երանելուոյն Մաշտոցի դաս մի մանկոյն հրամանաւ արքայի եւ միաբանութեամբ սր (94)

(102) Դ պրակ

(12ա) Քաղաքն, ազդ լինէր թաղաւորին եւ սրբոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարադուեալ աւագանւոյն ամբոխ, ի քաղաքէն ելեալ՝ պատահէին երանելուոյն զափամբ Ռահ քետոյն: Եւ զցանկալի (12բ) ողջոյն միմեանց տոսեալ, ուստի եւ բարբառաւ ցնծութեան եւ երգաւ հոգեւորաւք, եւ բարձրադոյն աւրհնութեամբ ի քաղաքն դառնային, եւ զաւուրս տաւնական ուրախութեամբ անցուցանէին:

(92) Ե պրակ

(1ա) Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծադիւտ խնդրելին, հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանա-

դիրան արծարծել մարթասցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հր(1բ)աման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել, որով եւ յատիճան իսկ վարդապետութեան զեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, եւ իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, եւ նովին նշանադրովք տանէր: (102, 2ա) Եւ այնպէս միջնաբալստի եղեալ հանդամանաւ աւրինապատկամացն մինչեւ բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնականութեանն զերծանել: Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ աստուածադործ մշակութեամբ զամս

(108) Ե պրակ

(11ա) [Եւ անդ] ընդելալան սովորութեամբն ի կէր արկեալ զվարդապետութիւնն՝ հաւասարութեամբն բարեպաշտին Շարաթայ, լի առնէր զգաւառն ողջունիւ Աւետարանին Գրիստոսի, եւ կարդէր յամենայն դիւրս (11բ) գաւառին դասս սրբոց վանականաց: Որով եւ հասեալ ժամանեալ հայրաքարուն զտայ, որդւոյ Շարաթայ, արն ջրխտոսասիրի բաղում սպասաւորութիւն իբրեւ հաւատարի որդւոյ վարդապետին տանէր:

(102, 12ա) Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի Թադաւորէն՝ սկիտքն առնելոյ զխուժադուժ փողմանն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւափան սատանայակիր բարոցն ճիւղաղութեան, այլ եւ վասն խեցբեկադոյն եւ (12բ) խոշորագոյն թեղուն՝ դժուարամատոյցք էին: Առ ի յարդարել եւ զնոցա հարուստ ամացն ծնունդս առեալ՝ պարզախաւսս, հեռորաբանս, կրթեալս, աստուածատուր ի մաստութեանն ծանօթս:

(108) Զ պրակ

(1ա) Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն ելանէր: Եւ անդ աստուածասէր հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա իշխանին Սիւնաց, որ քչր Վաղինարկ...

Այսպիսով, ձեռագրագիտական, հնագրագիտական քննութեան մեր ընտրած եղանակը հաստատեց պրակաթղթի մասին մեր ենթադրութիւնը, եւ վերականգնելով պրակը³⁸, մենք հասանք այն ցան-

38. Նոյն եղանակով փորձեցինք որոշել խորենացու Պատմութեան վերը բերուած պատուիկի պրակում զբաղեցրած տեղը (Մատենադարան, պատուիկ թիւ 1411): Բանն այն է, որ 20×29 եւ 20×25 սմ. մեծութեան մագաղաթեայ զոյգ պատուիկները առանձին-առանձին եղել են ձեռագրի ակզրից եւ վերջի պահպանակներ: Անջատուել են ձեռագրից վերջերս եւ մուծուել պատուիկների հաւաքածու: Որոշ ժամանակ անց, նրանք միացուել են իրար որպէս կից թերթեր: Գտնք էր ստուգել, թէ իբոք նրանք իրար կից թերթեր են, եւ պրակի ո՞ր թերթերն են: 22 տողանոց երկսիւն դրութիւն ունի էջը: Առաջին թերթը զբաղեցնում է սպաղբի (1981 թ.) 402 էջի 28 տողերը: Երկրորդ թերթը 414 էջի 29 տողերը:

կալի արդիւնքին, որ մինչ այդ հաստատել էինք նաեւ պատմաբանատիրական զննութեամբ: Համաքննութիւնը միմեանց լրացնելով, արդարացրեց Կորիւնի Մատեանի եւ պրակի առաջին թղթի վերաբերեալ մեր կասկածները իրաւացիութիւնը եւ վերատեղադրման ճշմարտացիութիւնը, որով վերացում է դարաւոր թիւրթմացութիւնը, իր ծընած հետեւանքներով:

Ինչ է տալիս հայագիտութեանը, մասնաւորապէս՝ մեսրոպագիտութիւնը Կորիւնի «Վարք Մաշտոցի» երկի սոյն թիւրթմացութեան վերացումը, խախտուած թղթի բուն տեղում վերահաստատումը:

Վերականգնում է Մեսրոպ Մաշտոցին եւ հայոց գրերին նուիրուած Կորիւնի պատմութեան հեղինակային շարադրանքը երեք հատուածներում:

Առաջին դրուագում վերացում է հայոց գրերի դիւտի ստեղծման ճանապարհին հանդիպած Դանիէլեան գրերի մասին պատմութեան երկու հատուածների միջեւ պատահականօրէն ստեղծուած զօրեղ խոչընդոտ հատուածը: Դարեր շարունակ անկասկածելի թուալով, հատուածը խախտել էր Կորիւնի Ոսկեղնիկ Մատեանի պատմական տրամաբանութիւնը եւ պատճառ դարձել Դանիէլեան գրերին ոչնչով չհիմնաւորած զօրութիւն հաղորդելուն, նրան վերագրուել յաւերժական դոյութեան միակ: Մեսրոպ Մաշտոցի սեփական դիւտի՝ Հայոց գրերի ստեղծման հնազարկան հիմք է համարուել եւ մեսրոպեան 36 դրերից՝ 29ի արարիչ, իսկական արարիչին թողնելով միայն 7 ձայնաւորներով լրացնելու «պատիւը»:

Եւրջ հազար հինգ հարիւր տարի պղտորուել են Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ դիւտի յստակ, աղգային ակունքները, եւ որոշ ուսումնասիրողների աշխատութիւններում՝ Մեսրոպի հետ կիսել հայոց գրի եւ դպրութեան սկզբնաւորման մեծագործութեան դափնիները: Դանիէլին նշանագրերով սկիզբ են դնում հայ դպրութեան: Աւելին, որոշ ուսումնասիրութիւններում Դանիէլեան գրերը համարուել են հայոց հին գրեր եւ դարձել նախամաշտոցեան դիր ու գրականութիւն ունենալու տեսութեան ամուր յենարան: Իսկ ըստ վերականգնած բնագրի, որտեղ վերջանում է Դանիէլեան գրերի մասին Կորիւնի պատմութիւնը, այնտեղ էլ վերջանում է Դանիէլեան գրերի կեանքը:

Միջին հաշուով՝ պատառիկի 1 թերթը տպագրում զբաղեցնում է 28 տող: Այս երկու էջերի միջեւ ընկած թերթերն ունեն 168 տող: Այն բաժանում ենք 28ի եւ ստանում 6: Ուրեմն Մատենադարանի թիւ 1411 պատառիկը խորհնացու Պատմութեան պրակներից մէկի 4րդ թուղթն է, որի մէջ տեղաւորուած են նաեւ 3 թուղթ կամ 6 թերթ: Եթէ ձեռագիրը 12 թերթանոց է, նշանակում է մեր պատառիկը այդ պրակի երրորդ թուղթն է, որից յետոյ եւս երեք թուղթ է եղել: Վերջապէս նշանակում է, որ այս երկու թերթերը եղել են իրար կից թղթեր:

Ուստի դրանից յետոյ, Հայոց մեծերի «դարձեալ երկրորդ անդամ նոյն հոգւի մէջ ընկնելը», Հայոց գրերի մասին հոգալը, կրկին անգամ նշանակում է, որ լրիւ մերժել, ձեռն ջաշել դանիէրեան գրերից, եւ ուրիշ ելք են մտածում: Այս դէպքերը, գրերի բերելը, փորձարկելը, մերժելը եւ Մեսրոպին՝ աշակերտներին հետ Միջագետք ուղարկելը տեղի է ունենում Վռամշապուհ Թադաւորի հինգերորդ տարում, դրում է Կորինը:

Դանիէրեան գրերի առասպելից ազատուելով, Հայոց գրի արարչազորութիւնը մնում է նրա արարչին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին:

Մաշտոցեան գրերը ազատուեցին իրենց վրէն հարկադրաբար փաթաթուող բաղմամբիւ նախատիպերից մէկից, որի բախտին են արժանանում նաեւ միւս բոլոր մեծ ու փոքր, ամբողջական ու մասնակի նախատիպերը, երբ մենք ուշադիր կարդում ենք Կորինին եւ մանրամասն քննում մեսրոպաստեղծ գրերի հնագոյն նմոշները: Խօսքը վերաբերում է Հայոց գրերի տեղիւման հանգամանքների մասին Կորինի բացարձակ յստակ վկայութեանը, որը բացառում է օտար այբուբեններից գիր վերցնելու հնարաւորութիւնը: Դժբախտաբար սոյն հարցով զբաղուողների մեծ մասը պնդում է այդ թիւրիմացութեան վրայ եւ ջանում նրան գիտական տեսք տալ: Ինքելով այդ տեսակէտները՝ Հ. Աճառեանը գրում է. «Ահա սրանք են նոր քննիչների կարծիքները, որոնք եթէ միասին ամփոփենք, կը ստանանք, որ հայ գրերի ծագումը՝ ամբողջապէս կամ մասամբ՝ դրում է անեղի կա՛մ հին հմայական նշանագրերից եւ կամ հին պարսիկ բնահռչակներից, հին (քաղղէական) կամ նոր (սասանեան) պահլավերէնից, զանդերէնից, նոր պարսկերէնից, փիւնիկերէնից, պալմիրականից, արամեերէնից, էսթրանգելիտ գրից, ասորերէնից, ղպտիւնից, եթովպերէնից կամ յունարէնից»³⁹:

Կորինի բնագրի առանձին բառերի սրբագրութիւններն ու թղթի վերատեղադրումը նոր դիւրութիւն են տեղիւմում հարցի յստակ լուծման համար: Դանիէրեան գրերը փորձարկելուց յետոյ, պարզում է, որ «չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղոքայս զկապս հայերէն լեզուոյն», այսինքն՝ դանիէրեան նշանագրերը բաւական չեն հայերէն լեզուի սիւղոքաները, կապերն ամբողջութեամբ արտայայտելու համար: Այս հանգամանքը լրիւ բաւարար էր, որպէսզի Դանիէրեան գրերը մերժուեն եւ մերժում են: Իայլ կար ոչ սակաւ կարեւոր մի հանգամանք եւս, մի մեծ, անհանդուրժելի պահպանութիւն. «մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց քաղեալք եւ յարուցեալ դիպեցեանք»: Այս նշանակում է, որ նորաստեղծ Հայոց գրերը, որ ուղղում էին հայերն ունենալ, նախ սկսեցին համապատաս-

խանէին հայոց լեզուի հնչեւական համակարգին, (սառաջին նախապայման) *եւ, ապա՝ չարէտք է լինէին ուրիշ դպրութիւններից քաղուած, (երկրորդ նախապայման): Ուրեմն հայոց այբուբենն ստեղծելիս ուրիշ դպրութիւններից գիր չքաղելը ձեղել է Հայոց գրերի ըստեղծման հիմնական նախապայմաններից մէկը, որով եւ առաջնորդուել են գիր ստեղծելու պրոցեսում:*

Հարց է ծագում. *եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ Դանիէլեան գրերը բերել տուեցին Հայաստան: Բանն այն է, որ Հաբելը Հայոց արքային ասել էր, թէ Դանիէլը, յանպատրաստից գրել է «նշանադիրս արիաքետաց հայերէն լեզուի», Դանիէլի մոտիւր հայերէն լեզուի նշանադիր էին: Դրա համար բերեցին Վաղարշապատ եւ փորձելով համոզուեցին, որ այդ գրերը չեն բաւարարում հայերէնի հնչեւական համակարգին, ուրեմն հայերէն չեն: Դեռ ասելին, պարզում է միւս թերութիւնը՝ նրանց «յայոց դպրութեանց քաղուած» լինելը: Ուրեմն հայերէն գրերն ստեղծելիս չարէտք է ուրիշ դպրութիւններից գիր վերցնել: Հայերը միշտ էլ կարող էին իրենց ցանկացած այբուբենը յարմարեցնել իրենց լեզուին, բայց որոշուած էր մուրացուած գրածագրութեամբ գրեր չունենալ, այլ՝ սեփական:*

Համոզուելով դանիէլեան գրերի կեղծութեան մէջ, եւ հաւատարիմ սեփական գիր ունենալու հրամայական պահանջին, թագաւորն ու կաթողիկոսը Մեսրոպ Մաշտոցին ուղարկեցին Միջագետք, ուր եւ նա ստեղծեց հայերէն նշանագրեր: Կորիւնի միայն սոյն վկայութիւնը, (թէպէտ կան եւ այլ վկայութիւններ), ինչպէս եւ Մեսրոպստեղծ այբուբենի տառակերտման յատուկ սկզբունքը⁴⁰ բացառում է Հայոց գրերը որեւէ ժողովրդի այբուբենից ու գրերից սերելու հնարաւորութիւնը եւ բացայայտում այդ տեսակէտը որդեգրող մասնաւոր գիրների եւ մանաւանդ ուսումնասիրողների դարաւոր անյաջող, անյուսալի փորձերի անանկութիւնը: Պատահական չէ, որ հայոց գրերի ծագումնաբանութեան անյարիւր այդ տեսակէտի կողմնակիցները դարերի ընթացքում միմեանց ժխտելով երբեք դրական արդիւնքի չեն հասել, եւ չեն հասնի:

Երկրորդ դրուագում, այն թերթը կամ հատուածը, որն իր տեղում խոչընդոտ էր, այստեղ դառնում է Մեսրոպեան գրերի ստեղծման եւ գործադրման ճշմարիտ պատմութեան ոսկէ օղակ: Մեսրոպը ինքնաստեղծ գրերով, այբուբենով, հայադիր առաջին մատենով, նոր ուսումնքի առաջին կրողների՝ գրչութեան արուեստին տիրապետող աշակերտների հետ վերադառնում է քաղաքամայր Վաղարշապատ, նրան արքայական ընդունելութիւն է ցոյց տրուում, եւ օրեր ու

40. ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ Ա., Ա-Ք տառերի մասին, ՀՄՀ (Հայկական Սովետական Հանրապետութիւն), ՀՀ. 1-12, Երեւան, 1974-1986:

չաբաթներ տօնախմբութիւններ են կատարուում: Ապա, նշանադրերը ստանալով թազաւորն ու կաթողիկոսը Մեսրոպի հետ փորձում են տեսնելու, համոզուելու, թէ նրանք բաւարար են արդեօք հայերէնի հնչիւնները արտայայտելու համար, կարո՞ղ են նրանցով աշակերտները սովորել: Եւ Մեսրոպը թազաւորից մանուկներ խնդրելով՝ նշանադրան եւ կաթողիկոսին ապացուցում է, որ հայոց լեզուի լիակատար այբուբեն է ստեղծել ինքը, որով երեխաները կարողանում են սովորել: Դրանից յետոյ է, որ Վռամշապուհ թազաւորը հրամայում է ամէն տեղ նոյն նշանադրերով դպրոցներ բաց անել, իսկ Մեսրոպը երկու տարի դպրոցներ է բաց անում, աշակերտներ է դաստիարակում եւ այդ ամէնի համար ստանում է վարդապետական գերեզնիկ աստիճան, որի հետ, ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ Մաշտոց պատուանդանը, որպէս ուսուցանող Հայոց: Եւ այնպէս է դաստիարակում իր աշակերտներին, որ նրանք այլեւս նման չեն լինում իրենց աղագիւցներին. իմաստնանում են եւ տարածուելով տարբեր գաւառների նորաբաց հայագիր դպրոցները՝ սովորեցնում են Մեսրոպեան նշանագիրը:

Փաստօրէն այստեղ մենք վերադառնում ենք Վաղարշապատի առաջին հայագիր Մեսրոպաստեղծ դպրոցի երկու տարուայ պատմութիւնը, Մեսրոպի դպրոցական գործունէութեան յաջող սկիզբը:

Երրորդ դրուաընթաց. «Յայնժամ վաղվադակին» հասուածը նախ ազատեց յանիրաւի դրադեցրած տեղը եւ, «հրաման առեալ ի թազաւորէն», զնաց լուսաւորուող շրջաններում իր համապատասխան տեղը՝ ճիշտ ժամանակին ու յաջողականութեան, Մարաց աշխարհը լուսաւորելու: Բանն այն է, որ դրերի գիւտից երկու տարի անց, եւ աւելի յետոյ, Մեսրոպը նոր միայն գնում է ամենայն կոզմերը լուսաւորելու, եւ սկսում է Գողթան գաւառից: Այստեղ էլ Մաշտոցը հրաման է ստանում թազաւորից, Սիւնիք անցնելուց առաջ, մտնել կից Մարաց աշխարհը, ապա Սիւնիք, եւ յաջորդ վայրերը:

Այս բանից յետոյ կրկին երեւում է, որ լուսաւորչական այն մեծ շարժումը, որ ծաւալուել էր ողջ Հայաստանում, եռանդուն դեկաւար գործունէութիւն է ծաւալել Հայոց Վռամշապուհ թազաւորը, նա ոչ միայն նիւթական միջոցներով, այլեւ խորհրդակցելով Սահակ Պարթևի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հետ՝ կազմել են գործողութիւնների ծրագիր դպրոցական, թարգմանական եւ ընդօրինակութեան բնագաւառներին համար եւ յաջողութեամբ առաջ տարել: Ուստի արժանի է, որ հայ ժողովրդի ճակատագրական պահը տնօրինող երեք իշխանութիւններին՝ մարմնաւոր, հոգեւոր եւ մտաւոր առաջնորդների արձանը միասին կանգնել Վաղարշապատում:

Résumé

AU SUJET DU DEPLACEMENT D'UNE FEUILLE DE MANUSCRIPT DANS L'HISTOIRE DE MESROVP MAŠTOC' DE KORIOUN VARD.

A. S. MATHEVOSSIAN

La vie de Mesrovp Maštoc' par Korioun Vardapet, auteur et écrivain du Ve siècle, a toujours été considéré comme un joyau de la littérature et de l'histoire arménienne.

L'auteur nous présente rapidement les plus anciens manuscrits ainsi que les éditions dès 1833, démontrant les efforts de chaque éditeur à nous donner un texte des plus fidèle à l'original.

Ceux qui se sont penchés sur le problème du texte original sont: Fendeklian, Abelian, Manantian, Mar, Ter Movsesian et surtout le P. N. Akinian, qui suivant sa propre logique, déplaça plusieurs passages du texte reçu.

Par ce premier article, l'auteur, tout en prenant en considération les points de vue de ses prédécesseurs, nous présente une nouvelle proposition afin de résoudre une fois pour toute le problème de fond. Il tâche de donner aussi une réponse concluante à toutes les difficultés qui s'étaient posées jusqu'à ce jour.

C'est donc avec précision et détail qu'il analyse le sens même du texte, tâchant de trouver un ordre logique des propositions et phrases, nous exposant l'endroit précis des textes douteux ou difficiles à comprendre; le tout est démontré par des preuves externes au texte, se basant sur les règles de la paléographie arménienne ainsi que sur la formation des manuscrits dont il est spécialiste.